

Антон Глушко

**АРХІТЕКТОНІКА СУЧАСНОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ:
УКРАЇНСЬКІ «КОЗАКИ» І СЛОВЕНСЬКІ «KOSEZI».**

Статтю присвячено аналізу процесу конструювання сучасного національного історичного наративу українців і словенців на прикладі образу глорифікованого соціального стану – козаків і косезів. Простежено механізм символічних практик пам'яті щодо доби пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. Розкрито сутність використання термінів «козак» і «косез» у етнодержавознавчому дискурсі.

Ключові слова: гранд-наратив, символ, ритуал, культура пам'яті, етнізація уявного минулого, мартиро-логічний дискурс.

Anton Glushko. Architectonics of modern national historical narrative: Ukrainian «Cossacks» and the Slovenian «Kosezi». The article deals with the analysis of the process of the construction of the modern national historical narrative of Ukrainians and Slovenians using the example of the glorified social layer – Cossacks and Cosezes. The mechanism of the symbolical memory practices according to the epoch of the late Middle Ages and the early Modern history is retraced. The essence of the making use of the terms «Cossack» and «Cosez» in the ethnic state discourse is exposed.

Key words: grand narrative, symbol, ritual, memory culture, ethnic visualization of the imagined past, martyrological discourse.

Одним із найбільш стійких уявлень у структурі національної пам'яті є спомин про «золоту добу» – сакралізований період уявного переможного минулого. В усіх концептах пам'яті українського народу таким часом є доба козащини. Підставою для функціонування козацького наративу є потреба у відображенні історичної тяглості та безперервності державницької традиції козаків. Ця тяглість простежується у спадкоємстві гетьманської влади, у єдиних протягом століть інтересах козацького стану, у політичній історії козаків, звичаях, господарському ладі, специфіці ідеології. Подібні функціональні механізми героїзації уявного минулого присутні й у словенців.

Українці і словенці як молоді нації, що синхронно здобули право на державний суверенітет, стикнулися з проблемою витворення нового національного історичного наративу на противагу усталеній неорадянській версії. Задля забезпечення соціальної бази для обстоювання нових версій наративу в останні двадцять років постала низка нових міфів, покликаних створити «об'єктивну» і «справедливу» історію.

З-поміж подібних націотворчих міфів присутній міф про козаків (у словенському випадку – косезів). Ідеться про виняткову роль стану вільних землеробів, які уособлювали початки уявної ранньомодерної державності українців і словенців. У міфологічній схемі міфу про «героя» вони подаються як хоробрі вояки, які обороняли кордони метрополії і у разі виникнення зовнішньої загрози були здатні їй протидіяти. Як твердить Володимир Сергійчук, козацький стан мав вплив на військово-політичні події у Центрально-Східній Європі і означив вплив українського чинника на державотворчі процеси у Чехії, Польщі, Франції, Оттоманській Порті й Люксембурзі [1, с. 138 – 140]. Словенський термін «косез», на думку Андрія Шишка, має синонім «Гервард» або «ґаравард» (буквально: ударний чатовий) [2, с. 165, 371 – 373]. Останній є семантично спорідненим з етнонімом «ґорват»/«хорват», що за югославської доби дало підстави для визнання косезів етнічно належними до хорватів. Мовознавчі дискусії становлять окрему дослідницьку проблему, яка аналізуватиметься нами стисло.

Отже, проблема порівняння національних міфів про козаків і косезів у контексті української і словенської історичної пам'яті є практично дослідженою і науково актуальною. Вона пов'язана з усталенням націоцентричної версії гранд-наративів української і словенської історій та ритуалом пригадування «часів слави» і «розквіту» глорифікованих пращурів.

Метою статті є зіставлення дискурсивних практик пам'яті та наративних традицій українців і словенців на прикладі оцінок станів козаків і косезів. Задля досягнення мети автором були сформульовані такі завдання:

- висвітлити символіку образу козака/косеза у різних концептах сучасної історичної пам'яті українців і словенців;

- окреслити спільне і відмінне в риторичних дискурсивних практиках «акторів пам'яті» обох держав у визначенні етнічної і станової природи козаків/косезів.

Зауважимо, що термін «актори пам'яті» (*memory actors*, за Аляйдою Ассман і П'єром Нора) використовується на позначення всіх учасників мнemoісторичної дискусії щодо

феномену козаків/косезів у обох державах. Це – академічні дослідники, науковці-аматори, політики, публіцисти, журналісти, громадські діячі, освітяни. За основу беруться два чинні концепти історичної пам'яті українців і словенців: традиційний неорадянський і націоцентричний. Зазначимо, що третій концепт (автохтонний), має, на наш погляд, аналогічну з націоцентричним концептом нормативно-символічну риторику щодо козаків/косезів і тому не розглядається окремо.

Автор виходить з того, що обидва стани (козаки і косезі) оцінюються українцями і словенцями в контексті витворення «своїх» національних історій і перебувають в символічному просторі «героїчного» топосу уславлення «шляхетних вояків» і «вільних хліборобів». Традиція піднесення і звеличення певної суспільної верстви, якій імпліцитно дописуються сталі етнічні або національні атрибути, бере початок з середини ХІХ ст. і появи «малих націй» (у межах поліетнічних держав – Австро-Угорщини, Росії, Порту, Великої Британії, Франції).

В українському випадку ідеться про продовження справи руської шляхти у національно-визвольних змаганнях за «права і вольності», за свою державу і закон [3]. В словенському – про боротьбу за «стару правду», за права селянства (слвн. *kmečka pravda*), що були втілені в середньовічних практиках народовладдя (слвн. *ljudovlada*) і звичаєвих нормах обрання та приведення до присяги воеводи / князя за участю представників вільного селянства [4]. Хронологічно обидва стани існували в різні періоди. Косезі – в часи Каринтії, Франкського Королівства і Габсбурзької монархії (VIII – XVI ст.). Козаки – за доби Великого князівства Литовського, Речі Посполитої і Російської імперії (XV – XIX ст.). Мнемоісторичний феномен козацтва оцінюється нами як прикладний політичний міфогенний ресурс, покликаний об'єднати українців, без прив'язки до регіональної (Запоріжжя, Кубань, Дон, Дунай) чи часової специфіки (перша Річ Посполита, Московське Царство, Порта, Російська імперія). Косезі не мають знакового статусу в масовій пам'яті словенців. Вони становлять символічний

ресурс «контрпам'яті» (М. Фуко) або «альтернативної пам'яті» (Г. Вельцер) [5].

З настанням доби транзиції від пострадянських до національних нарративів образи козака/косеза як виразника української/словенської національної ідеї набули значного ідеологічного супроводу. Від неорадянської риторики козацтва/косезства як вільного військового стану, що сформувався у російському/югославському історичному нарративі, національна міфологія запозичила формальні ознаки «усланеного стану» і функціональні характеристики «шляхетних лицарів», «людей честі» (у словенському дискурсі: *plemeniti ljudje, žlahtni vojščaki*) [6; 7, с. 201 – 205]. Етнічні й національні риси козацтву приписово надані сучасною мнемоісторичною практикою.

Позначимо спільні точки порівняння обох станів у контексті сучасних практик пам'яті (*memory practices*):

1. Символічний націотворчий статус. Обидва суспільні стани є виразниками державницьких прагнень українців і словенців. Офіційна політика пам'яті сучасної Словенії, заснована на симбіозі неокомуністичної і національної парадигм, дотримується нейтрального, класового погляду на косезів як «привілейованих селян» і «оборонців кордону». Націоцентрична версія акцентує увагу на території розселення і інституційно-правових практиках косезів (віче, народовладдя, свобода від усіх податків, окрім тих, що стосуються військової служби, обраний військовий керманіч – князь, право постійного носіння зброї), які оцінюються як початки середньовічної словенської державницької ідеї.

В Україні, в умовах реанімації неорадянської версії гранд-нарративу, «козацький міф» стає інструментом обґрунтування українсько-російської «дружби» і «братерства». У вітчизняному мартирологічному дискурсі козаки постають відображенням стихії степу («психологеми степу», за Мирославом-Любомиром Чепую) [8].

Отже, можемо припустити, що козаки і косезі є апріорними учасниками нормативно-символічних державницьких практик. Як зауважує соціолог Деніел Байт: «Ритуал

ушавлення державності є інсценацією (створенням уявного світу цінностей), який прославляє і конструює святість національної спільноти, винаходить або оновлює формулу політичної єдності нації» [9]. Козаки і косезі претендують на міфологічний статус творців української / словенської націй як уявних спільнот, об'єднаних спільною культурно-історичною спадщиною. Націотворчий потенціал обох станів базується на примордіалістській парадигмі.

2. Аксіоматичний моральний авторитет у дискурсі «відродження нації» зміцнений науковою і літературно-мистецькою спадщиною. В Україні: козак Голота, козак Мамай, Байда-Вишневецький, мудрий Хміль, відважні Богун і Кривоніс. У Словенії: ватажок повсталих селян Матія Губец, парламентський посланник косез Лоґар.

3. Глорифікований позитивний історичний портрет козака / косеза на тлі лінійної схеми уявного минулого. У словенському випадку йдеться про обстоювання тяглості карінтійської традиції й компенсаторне пригадування політичного домінування давніх словенців у Центральній Європі. В українському – про наслідування традицій руської княжої доби і рецепт подолання розбрату за рахунок інституту отаманства / гетьманства.

4. Субконтинентальний мнemoісторичний статус. Залученість до політик пам'яті декількох держав. Косезі є частиною словенського, хорватського, німецького і австрійського офіційних національних наративів (напр., у німецькій мові косез перекладається як *Edling*, шляхетна людина). Козаки присутні в українському, російському, турецькому, білоруському і молдавському офіційних наративах. У трьох останніх вони мають негативні (Білорусь, Туреччина) або нейтральні оцінки (Молдова).

За метафоричною думкою історика Йожко Шавлі: «Хорвати буцімто мали призначення «старшого брата» словенців, який веде підлеглих несамоістинних і похлиливих словенців крізь немирні політичні води» [10]. Аналогічні думки щодо німецького протекторату над словенцями і косезами, зокрема, обстоювали представники офіційної німецької і югославської історичних шкіл

(наприклад, Ганс-Дітріх Каль, Людоміл Гауптман, Бого Графенауер і Нада Клаїч) [Див. напр.: 11, с. 260 – 261].

Як свідчить хорватський історик Й. Прлендер: «Косезі були проміжною (між феодалами і селянством) суспільною верствою у середньовічній Каринтії. Вони виконували функцію збройної охорони князя і його родини. Вони постали у часи держави Само і існували до кінця XIII ст. Першим професійним дослідником, який вивчав косезів, був Жан Боден» [5].

Особливий резонанс викликала суперечлива думка історика Людоміла Гауптмана, професора Університету Любляни у міжвоєнний період. Він зазначав, що каринтійські косези походили з хорватського етносу (хорв. *hrvatskog podrijetla*). На його переконання, косези визволили словенців з-під аварського ярма. Це відбулося, оскільки вони самі панували над ними як військова аристократія. Ті хорвати були іранського походження і вільного стану, на противагу «уярмленим словенцям». Як зауважує Людоміл Гауптман: «... Словенці своїм новим господарям не могли дати іншого імені, окрім як косезі, тобто вільні люди, (у оригіналі: «*kazazi, to je svobodniki*»), важко визнаючи з тою скромною назвою, що вони самі не були вільні, але наймити» [5].

Виходячи із статей Л. Гауптмана, косезі стали частиною югославського (згодом – хорватського) наративу. На рівні офіційних практик пригадування косезі зображувалися як особливий суспільний прошарок, уповноважений обирати князя і вирішувати селянські суперечки. Косезі зображались позанаціонально і позаетнічно, у річищі історії держави і права. За аналогією з козацтвом, вони були класовою групою озброєних селян. З іншого боку, козаки і косезі як мнемісторичний образ засновувалися на традиціях своїх ранньосередньовічних попередників. Косезі – на франкському праві *Lex Salica* й пізнішому каринтійському *Institutio Sclavenica* [10]. Козаки в особах гетьманів – апелювали до «Руської Правди» і руського вічевого устрою. Козацька громада, її устрій, обряд прийняття до своїх лав, інститут кошового і гетьманський полівасалітет – ці речі були засновані на традиціях народовладдя і психотипі «вільних людей степу».

Зауважимо, що ойконіміка Словенії засвідчує присутність косезів на різних її теренах (Карінтія, Країна, Горішка, Штірія, Примор'є, Біла Країна). За підрахунками дослідників, на терені Словенії є 29 населених пунктів з назвою Косези (Касаза, Казаза) [Див., напр.: 12; 13]. Аналогічні приклади козацького історичного іменослову XVII – XIX ст., як свідчать віртуальні мапи Google (<http://maps.google.com.ua/maps?hl=ru&tab=wl>), вказують на сотні назв (здебільшого на терені Слобожанщини, Запоріжжя, Сіверщини і Поділля).

Як зазначають дослідники у Загребі, косезі були хорватським військовим дворянством, яке рясно населяло території Карінтії, Штірії і Країни (сучасної Словенії) з «характерними і недвозначними назвами *Krowat, Krabaten, Krabatenberg, Krabersdorf, Krautkogel, Kraubat, Chrawate, Chrabertsort, Krawbaten, Kraubart, Edling*». Є припущення вірогідної аварської домінації над «альпійськими слов'янами» (словенцями) як частина наративу про «тисячолітній чужинський ярем» і міфу про «словенців – вічних наймитів чужинських господарів» («*slovenci – večni hlapci tujih gospodarjev*»).

Можна припустити, що термін *Kazaze* належить нащадкам аварського володарюючого класу (до останнього, за однією з версій дослідників, входять і хорвати). Вони, на противагу граничарам, були вільними землевласниками, виконували обов'язки дорадчого інституту і мобільного військового ресурсу [13]. Заперечення словенської національної історіографії будується на тезі про «словеномовність» косезів і апелює до ностальгічного міфу про «втрачені землі» (австрійська Карінтія, хорватське Міжмур'є, угорська Нижня Панонія) [6; 10].

Окреме місце в українському «бою за історію» (П. Нора) посідає пам'ять про Кубань і її «козацьку вдачу» [14, с. 5, 38]. З настанням доби Інтернету українські й російські громадсько-політичні кола (просвітяни, журналісти-аматори, нащадки кубанців і донців) перевели основну частину «війн пам'яті» (*memory wars*) у всевітній медіа-простір. Мартирологічний дискурс «втрачених питомо українських земель» апелює до даних генетики і історії культури. За цими матеріалами Кубань,

Дон, Ставропілля, Воронезька, Курська, Ростовська і частково Тамбовська області є «східними етнографічними територіями розселення українців» [15, с. 561, 569].

Базовими міфами, що символічно супроводжують козацький наратив, є міфи про «возз'єднання», про «православну єдність» козаків з московитами, про «зрадницьку вдачу» гетьманів Івана Виговського, Михайла Дорошенка, Івана Мазепи. Як зазначає Сергій Рудюк, складовими означених міфів були тези про релігійну та етнічну «спільність» російського та українського народів; їхнє «спільне» історичне минуле і боротьбу із зовнішніми ворогами; конкретно-історичну ситуацію сер. XVII ст., «коли для України збереження незалежності здавалося нереальним і доводилося вибирати «менше зло», тобто возз'єднуватися з «близькою за культурою і вірою» Росією, яка обіцяла ще й внутрішню автономію» [16].

З часом згаданий міф був замінений тезою про «рівний військово-політичний союз двох держав». Останніми роками поширюється альтернативна версія пригадування козацтва і Гетьманщини, де Переяславська Рада означається негативно, як вимушений крок Богдана Хмельницького і козацького стану до тимчасового союзу з Москвою. Остання подається як «недружній сусід» і «зрадник вольностей козацтва» [17, с. 48 – 50]. З боку прибічників альтернативної пам'яті (на кшталт проекту «Русский мир») козацтво оцінюється як «загальноросійське явище». Твердження про позанаціональну природу козаків і косезів засновується на первинній семантиці двох термінів. Обидва стани оцінюються як «військові», «недержавні», «станові» і такі, що не могли спричинитися до створення національної ідентичності й власного суверенітету [17, с. 50 – 51; 18].

З поширенням національного погляду на роль козаків / косезів утверджується легітимність нового історичного світогляду. Впровадження якісно інакших стратегій пам'яті покликане сприяти модернізаційним процесам, і «героїчний» міф є запорукою успішної суспільної мобілізації [19, с. 212].

На основі порівняльного аналізу символічної функції козаків/косезів у історичному наративі українців і словенців можемо зробити висновок, що вони є представниками героїзованої суспільної верстви, якій було імпліцитно приписано виразні національні ознаки. Українські козаки і словенські косезі неоднаково репрезентуються у концептах історичної пам'яті. За неорадянською версією козаки і косезі складаються з різних народностей, об'єднаних становим військово-оборонним привілеєм і окремим корпусом «прав і вольностей». В українському контексті йдеться про московитів (росіян), русинів (українців), волохів (молдаван) і литвинів (білорусів). У словенському – про карінтійських хорватів, німців і словенців. За альтернативною національною версією козаки / косезі оцінюються як суспільна група, яка уособлювала віковічні прагнення українців / словенців до власної ідентичності й до утворення суверенної самостійної держави. Схожа семантика понять «козак» і «косез», яка базується на тюркськомовній (аварській у словенців / хозарській в українців) основі, дає підстави стверджувати, що обрана автором тематика має широкий спектр недосліджених питань у річищі міждисциплінарних студій.

1. Сергійчук В. І. Тема козацтва на сторінках «Українського Історика» (Закінчення) // Український Історик. – 1991. – № 1–2 (108–109). – Рік XXVIII. – С. 133–144.

2. Љілько А. Resnice je zmaga. – Maribor: Društvo za ohranjanje domoljubnih izročil Hervardi, 2011. – 382 st.

3. Кононенко В. Від рушниці до пера: еволюція української козацької еліти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/vid-rushniczi-do-pera-evolyucziya-ukrayinskoyi-kozackoyi-eliti.html>

4. Dr. I. L. Kaj nam je naša «stara pravda» // Domovina. – 10.maja,1918. – Leto I. – Љtevilka 15. – St. 1–2.

5. Prlender J. Povijest srednje i jugoistočne Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mudrac.ffzg.hr/~ltatomir/skripte/skripte/Prlender-Povijest_srednje_i_jugoistocne_europe_u

6. Љavli J. Ga bo panter zaustavil? Vsepljanje kompleksa za samouničenje Slovencev, ubijanje zavesti z ubijanjem zgodovine

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://carantha.net/vserljanje_kompleksa.htm

7. Grafenauer B. Deset let proučevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev // Zgodovinski časopis. – 1962. – Љтеvilka 16. – St. 176–209.

8. Чепа М.-Л. А. «Психологема степу»: історико-психологічні особливості становлення української ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainica.org.ua/ukr/istoriya_rusov/202-istoriya_rusov_all/1779-1779

9. Bajt D. Proslava kot ritualni spektakel [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pogledi.si/kritika/proslava-kot-ritualni-spektakel>

10. Љavli J. Area of today's Alpe – Adria. The one-time Great Carantania between utopia and reality [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://carantha.net/alpe__adria.htm

11. Klaić N. O problemima stare domovine, dolaska i pokrętenja dalmatinskih Hrvata // Zgodovinski časopis. – 1984. – Letnik 38. – Љтеvilka 4. – St. 253–270.

12. Mrak A. Koseze // Javna Tribuna. – 1985. – Letnik 25. – Љтеvilka 261. – St. 15.

13. Celing D. Čiji je Knežev Kamen? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.hr/showthread.php?t=492318&page=4>

14. Волиняк П. Кубань – земля українська, козака.../ Репортаж. – Буенос-Айрес: Полтава, 1948. – 72 с.

15. Семенюк С. Історія українського народу. – Львів: Априорі, 2010. – 608 с.

16. Рудюк С. Як створити образ ворога? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/1195-ruskij-mir-i-ukrajina.html>

17. Инкорпорация в состав России / в кн. Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств/ под ред. А. А. Данилова, А. В. Филиппова. – Москва: Национальная лаборатория внешней политики, 2009. – С. 47–62.

18. Сергійчук В. І. Тема козацтва на сторінках «Українського Історика» // Український Історик. – 1990. – № 1–4 (104–107). – Рік XXVII. – С. 128–137.

19. Pop-Eleches G. Historical Legacies and Post-Communist Regime Change // Journal of Politics. – November, 2007. – Volume 69. – № 4. – P. 908–926.